

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ДОКЛАДІВ ІІІ ВІДДІЛУ АКАДЕМІКІВ РАН

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Том I

57
н53

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЛЬВІВСЬКИЙ НАУКОВИЙ ПРИРОДОЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Том I

45453

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1951

БІБЛІОТЕКА
Природознавчого Музею
АН - УРСР

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

*Присвячується
п'ятнадцятиріччю з дня смерті
Івана Володимировича Мічуріна*

Відповідальний редактор канд. біол. наук Г. В. Козій, секретар редколегії
К. А. Татаринов, члени редакційної колегії: д-р біол. наук А. С. Лазаренко (відділ ботаніки), д-р геол.-мін. наук В. Г. Ткачук, канд. геол.-мін. наук С. І. Пастернак (відділ геології) і канд. біол. наук П. П. Балабай (відділ зоології).

*А. С. Лазаренко
д-р біол. наук
УАН СРСР*

произрастание ее около Манявы (Горганы) за насаждение искусственного происхождения, созданное в XVIII столетии.

Единственным исследователем, выдвинувшим обоснованные суждения об автохтонности лиственницы около Манявы, был А. Сыродонь (1927), установивший к тому же, что это не *Larix europaea* D. C. а *L. polonica* Racib., которую прежние флористы ошибочно отождествляли с *L. europaea* D. C.

В 1948 г. автор лично обнаружил в советских восточных Карпатах, около с. Брустуры, старое естественное насаждение из кедра европейского (*Pinus sylvestris* L.), лиственницы польской (*Larix polonica* Racib.) и ели обыкновенной (*Picea excelsa* Link.).

В связи с этим автор подтверждает мысль А. Сыродоня и считает в настоящее время точно установленным наличие естественных произрастаний *Larix polonica* Racib. в пределах западных областей Украины — около Манявы в Горганах (А. Сыродонь) и около села Брустуры (Закарпатская область, автор).

Учитывая находку лиственницы европейской (*Larix europaea* D. C.) М. И. Котовым в 1947 г. в восточных Карпатах, а также находки (автора) макроскопических остатков лиственницы в торфяниках под Брескулом, под Марышевскою и в Арджелюже, следует считать, что род *Larix* в восточных Карпатах в четвертичное время был распространен значительно более широко.

Привлекают внимание биологические и лесохозяйственные свойства польской лиственницы, а также высокие качества ее древесины.

Лесонасаждения урочища Кедрин с польской лиственицей на каменистых горных склонах выполняют очень важную почво-защитную и водоохранную роль и к тому же создают исключительной красоты живописные ландшафты. Поэтому они заслуживают внимания как объект для выделения первого в западных областях Украинской ССР заповедника.

БОТАНИКА

ДО КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ ВІДІВ ПІДСЕКЦІЇ
RUBIGINOSAE (РІД *ROSA*)

В. Г. Хржановський

Наявність залозок на листочках непарнопірчастого листка шипшин є важливою діагностичною ознакою для систематика, бо, як часто виявляється, вона виникає під впливом існування в умовах семіаридного клімату. Саме ті природні групи роз (секції, підсекції), або принаймні їх вихідні форми, які виникали в умовах ксеротермічної екології, як зокрема й наша секція *Rubiginosae*, характеризуються залозкуватістю листочків, що є елементарною ознакою секції. В інших випадках залозкуватість є характерною лише для деяких найбільш ксеротичних видів (секція *Pimpinellifoliae*).

Прослідкувавши за поширенням шипшин з півдня (стародавнє Середземномор'я) на північ і північний захід євразійського материка, в нові екологоценотичні умови вологого приатлантичного лісу, можна побачити, що рослини не гублять залозкуватості, хоч рясність вкриття листкової платівки залозками та інтенсивність виділення ароматичних речовин (ефірної олії) помітно знижується. Таким чином, можна вважати, що залозкуватість листочків для деяких природних груп роз, зокрема в межах підсекції *Rubiginosae* є надійною, спадково стійкою ознакою.

Уже перші систематики-родологи звертали увагу на залозкуватість листочків та брали її до уваги при класифікаціях як чисто морфологічну ознаку, не вдаючись, проте, у вивчення та оцінку залозок фізіологічно.

Так, Дюпон (1813), ставлячи питання систематизації 131 відомих йому видів і відмін шипшин, встановлює, між іншим, групу *Rubiginosae* як близьку до *Caninae*. Дюпон, на жаль, подає лише назви встановленої ним 31 групи шипшин, тому ми не маємо можливості злагнути навіть основного принципу цієї класифікації. Та взаєморозміщення окремих груп говорить про штучність цілої системи. В основу класифікації за вихідні групи Дюпон кладе новішу поліморфну секцію *Caninae*. Група залозкуватих роз типу підсекції *Eucaninae*, що посідає тепер своє природне місце в межах обширної секції *Caninae*, штучно роз-

ченована на дві окремі підгрупи: II-*Rubiginosae* та VIII-*Eglanteriae*.

У класифікації Декандоля (1818) секція *Rubiginees* трактується дуже загально: „...шишки вільні, листочки вкриті залозками, плід овальний або кулястий“, хоч практично в межах даної секції розглядаються виключно залозкуваті види типу *Caninae*. При цьому важливо зазначити, що Декандоль ставить *Rubiginees* між секціями A. *Synstiles* та C. *Gallicanes*.

Тільки в другій половині минулого століття, в наукових працях Дезегліза (1864—1878) і Крепена (1892), ми знаходимо більш вмотивоване природне положення залозкуватих шипшин, причому залозкуватість листочка розглядається в зв'язку з загальною морфологічною структурою виду. Дезегліз з повною підставою об'єднує залозкуваті шипшини типу *Caninae* в особливу X секцію *Rubiginosae*, яку він діагностує так: „шипи міцні, дуже зігнуті, листочки знизу густо вкриті пахучими залозками, чашолистики з часом відпадають“.

Однака вид у розумінні Дезегліза характеризується лише морфологічно, причому він виходить з афоризму „не з'еднувати того, що можна розділити, і не розділяти того, що повинно бути об'єднано“.

Механістичний підхід до виду, без урахування його історичного минулого і сучасного положення в природі, привів Дезегліза до надто роздрібненого розуміння виду. Так, підсекція *Rubiginosae* складається у нього з 35 видів (!).

Дезеглізові (1861—1865) належить перша спроба поділити секцію на три підсекції: а) *Sepiaceae* (*R. sepium* Th uill., *R. caryophyllaceae* Bess. etc.) — „квіткові ніжки гладенькі“; б) *Micranthae* (*R. micrantha* Déségl. — Sm. p. p. etc.) — „квіткові ніжки щетинкувато-залозкуваті, шипи дуже викривлені, однотипні, але іноді з домішкою щетинок, пелюстки блідорожеві або білі“; с) *Suavifolia* (*R. comosa* etc.) — „квіткові ніжки щетинкувато-залозкуваті; шипи двох типів: 1) гачковидно зігнуті та 2) численні прямі; пелюстки яскраворожеві“.

Дальшу систематизацію видів знаходимо у Крепена (1892).

Встановивши загальні межі секції *Caninae*, Крепен диференціює її на ряд досить природних груп, де залозкуваті види об'єднуються в підсекцію *Rubiginosae* в такому приблизно вигляді та об'ємі, як вона подана у С. В. Юзепчука (1941).

Класифікація шипшин і розуміння підсекції *Rubiginosae* найновішим європейським родологом Буланже не відповідає принципам філогенетичної системи і своєю штучністю наближається до системи Декандоля (1825). Неслужність цієї системи полягає в тому, що її систематизація проведена на основі чисто цитологічного методу (аналіз пилку і хромосомного апарату).

Підсекція *Rubiginosae* Crép. (1892) спочатку охоплювала всього дев'ять видів, а саме: *R. rubiginosa* L. (*R. eglanteria* L.), *R. glutinosa* Sibt. et Sm., *R. cicuta* Tratt., *R. seraphinii* V i v.,

R. ferox M. B., *R. micrantha* Sm., *R. graveolens* Grem. (=*R. elliptica* Tausch.), *R. sepium* Th uill. (=*R. agrestis* Sav.), *R. Zalena* Wiesl. (=*R. caryophyllaceae* Bess.).

Після того, як Крепен встановив об'єм підсекції *Rubiginosae*, пізнішими дослідниками, переважно російськими, описано багато нових видів, причому видовий склад цієї підсекції найбільше виріс за рахунок нових реальних видів нашої вітчизняної флори. Навпаки, численні нові види, описані західно-європейськими родологами, при уважному перегляді та звірці їх з раніше відомими не виявляють достатньої відокремленості як за комплексом морфологічних ознак, так і за місцем їх в природі. Не будучи географічними расами, вони часто синонімізують з раніше встановленими видами, або заслуговують виділення в категорії середвидового підпорядкування. Такими є: *R. arabica* Crép., *R. Aucheri* Crép., *R. viscaria* Rouy., *R. inodora* Fries., *R. calabrica* Huter.

Через відсутність в наших гербаріях автентичних матеріалів по більшості західно-європейських видів, ми не маємо можливості систематично їх аналізувати, а тому обмежуємося розглядом рослин виключно вітчизняної флори.

I. Види Бессера

Відомий дослідник флори Європейської частини Росії В. Бессер описав у межах підсекції *Rubiginosae* п'ять видів: *R. nitidula*, *R. Klukii*, *R. balsamica*, *R. floribunda* і *R. caryophylacea*.

1) *Rosa nitidula* описана як вид в 1811 р. (Бессер, 1811), докладніший діагноз виду подано пізніше (Бессер, 1815): „*R. calicis* tubo subglobosa glabro pedunculis setosis petiolis cauleque aculeolis, aculeis compressis aduncis foliolis ovato-ellipticis bisseratis glabris. Flores solitarii sat parvi carnei. Fructus coccinei magni subrotundi sapidissimi“.

Розуміння цього виду самим Бессером з часом істотно змінилося. Спочатку він зближував цей вид з *R. collina* J a c q. non D. C. (=*R. corymbifera* B o r k h.). Через сім років, доповнюючи діагноз згаданого виду новими даними, а саме — наявністю залозок на нижній поверхні листочків, опущеністю шийок, зібраних у головку, Бессер (1822) порівнює *R. nitidula* з *R. Jundzillii*. Проте, виходячи з характеру залозкуватості листочків, він вважає за правильніше зближувати цей вид з *R. sepium* Th uill. (=*R. agrestis* Sav.); в зв'язку з цим він і ставить *R. nitidula* в підсекцію *Rubiginosae*. Пізніші західно-європейські автори, зокрема Декандоль (1825), Крепен (1892) і Буланже (1938), звичайно замовчують бессерівську *R. nitidula*, і лише Р. Келлер (1931) ототожнює її з *R. canina* s. l.

Російські ботаніки розглядали *R. nitidula*, як синонім раніше описаних видів або варіететів. Так, Е. Регель (1878) ототожнює

її з *R. caucasica* M. B. (=*R. corymbifera* Borkh.), С. В. Юзепчук (1941) з *R. Klukii* Besser.

Тільки нечисленні флористи, зокрема Стевен (1809), а в новіші часи Шафер (1935), зберігають *R. nitidula* як самостійний вид підсекції *Rubiginosae*.

Поставивши за мету з'ясувати, що являє собою цей вид, ми почали ретельно розшукувати автентичні екземпляри у гербарії Бессера (Київ), а також у гербарії Ботанічного інституту АН СРСР (Ленінград). Переглядаючи гербарій М. Біберштейна (Ленінград), ми натрапили на два зразки шипшини, тестовані рукою самого Бессера: „*Rosa nitidula*“. Один із цих зразків — зовсім маленька, близько двох сантиметрів завдовжки, гілочка всього лише з одним плодом; шипів на цьому цвітоносному гоні не знайдено. Рослина взагалі відповідає описові Бессера (1815). Проте відсутність шипів, чашолистиків та ін. не дозволяє зробити такого висновку з цілковитою певністю. До згаданого зразка додано дві етикетки: перша написана Бессером — „*R. nitidula* e horti“, друга, видимо, М. Біберштейном „*Hrb. M. B. com. Besser e 1819*“.

Другий зразок — крупна гілочка з добре розвиненими шипами, листками тощо; він цілком відповідає бессерівським діагнозам (Бессер, 1815, 1822). Цей зразок також засвідчено етикеткою Бессера, на жаль не датованою: „*Rosa nitidula* mihi, Suppl. IV“. Крім того, тут же знаходиться критична нотатка Д. Літвінова: „Цілком відповідає опису. Единий екземпляр, що має значення при міркуванні про цей вид“.

Проте Д. Літвінов, як і Ф. Крепен, що також критично дослідив цю рослину, не зважилися визнати в цитованому зразковому тип виду та зробити відповідні висновки. Можливо, що причиною цього було посилання на „Suppl. IV“, публікація якого ніби мала хронологічно передувати заповненню згаданої етикетки. Однак діагнози нових видів Бессера, особливо шипшин, складені під першим враженням дослідника, на основі надто обмеженого матеріалу. Внаслідок цього Бессер змушений був дати багато доповнень навіть у межах одної публікації (див. рід *Rosa* в *Enumer. plant. Volh. Pod. etc.*).

Тому цілком припускаючи, що Бессер встановив *R. nitidula* одночасно з виготовленням до друку *Catalogum plantarum etc.* Suppl. IV (1815) в даному зразкові ми визнаємо тип (або котип) виду. При цьому ми беремо до уваги ту обставину, що наші ретельні розшуки типу виду в основному гербарії Бессера (Київ) і розшуки Крепена (1879) в гербарії Вільденова залишилися безрезультатними. З другого боку, зауваження кращого знавця російських видів роз Д. І. Літвінова, яке він додав до згаданого гербарного зразка й яке ми тут цитували, стверджує слівність такого висновку.

З метою детальнішого вивчення *R. nitidula* ми разом з проф. М. Г. Поповим влітку 1947 р. виїжджали у Тернопіль-

ську область для розшуків і вивчення цього виду в природі. В районі м. Кременця, коло підніжжя Хрестової гори, ми знайшли окремі кущі шипшини, поодиноко розкидані серед заростей інших видів шипшини, глоду тощо. Ці рослини, як ми пізніше переконалися, відповідали ленінградському зразкові діагнозові Бессера (1815, 1822). Того ж року на півдні Тернопільської області в районі м. Заліщик, ми разом з Н. М. Лазебною також знайшли шипшини, які ототожнююмо з рослинами, зібраними в районі м. Кременця.

Порівнюючи відшуканий тип виду (Ленінград), а також рослини, знайдені в районі Заліщик та Кременця (*locus classicus!*), з іншими видами підсекції *Rubiginosae*, описаними до Бессера (1815), ми робимо висновок, що *R. nitidula* Bess. характеризується яскраво виявленою індивідуальністю за морфологічною будовою органів. До того ж за морфологічним модусом окремих органів, а саме за характером однотипних гачковидно зігнутих шипів, чашолистиків (після цвітіння обернених донизу та рано опадаючих), за характером листків з голим стриженьком, а також зубчастістю й залозкуватістю листочків, як і за кольором пелюсток тощо, *R. nitidula* явно зближена з *R. agrestis* — стародавньосередземноморським видом, нині поширенім переважно у північній Африці і південній Європі. Щодо східної Європи, то *R. agrestis* достовірно відома лише з румунських Карпат. Вказівки для Криму (Юзепчук, 1941) сумнівні й вимагають перевірки. Крайньою межею поширення цього виду на північний схід ми вважаємо південні схили радянських Карпат (за даними М. Г. Попова та В. Г. Хржановського), де *R. agrestis* трапляється (надто рідко!) в південночагарниковому комплексі з перевагою терну (*Prunus spinosa*) та гібридизує звичайно з *R. crenatula* Chrishan., *R. canina* L. та інші. *R. nitidula* може бути також охарактеризована і географічно як раса, що сформувалася в умовах більш північної лісостепової екології.

Розуміння *R. nitidula* тими небагатьма авторами, які вважали її за вид, не узгоджується з діагнозом Бессера. Так, польський родолог Шафер (1935) приписує цьому видові наявність залозок на квіткових гонах і через var. *scabrata* Grép. зближає його з *R. corymbifera* Borkh.

Підсумовуючи діагноз *R. nitidula*, опублікований Бессером (1815), і доповнення до нього (Бессер, 1822), а також беручи до уваги наші особисті відомості, зібрані при вивчені автентичного матеріалу (в Ленінграді) і шляхом вивчення живих рослин у природі, ми даємо детальний діагноз: стрункий кущ, до 1,5—2 м заввишки, з прямостоячими малоозброєними гілками; шипи дрібні, більш-менш серповиднозігнуті, дещо стиснуті з боків. Середні листочки квіткових гонів 5,5—6 см завдовжки; головний стриженьок майже голий, лише при основі зрідка засіяний волосками і стебельчастими залозками та більш-менш

міцними гачковидно зігнутими шипиками, до трьох *мм* завдовжки; прилистки з обох боків голі та гладенькі, з краю рясно вкриті дрібними, майже сидячими залозками. Листочків п'ять-сім круглясто-еліптичної форми; зверху темнозелені, цілком голі, позбавлені залозок; зісподу значно ясніші, по жилках волосисті (причина мінливості по головній жилці) з домішкою небагатьох, дуже дрібненьких сидячих, непахучих залозок; зубчастість перехідного типу, але переважають подвійні зубці. Квітки здебільшого поодинокі, досить дрібні; 2,5—3 см у діаметрі; квітконіжки залозисто-щетинисті, в середньому 1,5 см довжини. Чашолистики видовжені до 1,5 см довжини з листковидним розширенням на верхівці, зверху зрідка вкриті короткими волосками, зісподу виразно волосисті з домішкою залозок; після цвітіння відхилені вниз і відпадають перед почеворонінням плоду; стовпчики маточок та головка приймочок волосисті; диск конусоподібний. Гіпантій голий та гладенький, майже кулястий. Цвіте VI.

2. *Rosa balsamica* Bess. і *R. Klukii* Bess. *Rosa balsamica* була знайдена на р. Дністрі біля м. Заліщик (Українська РСР) і описана у 1815 р. Характерною особливістю цього виду, якщо судити за діагнозом Бессера (1815), були: „округло-еліптичні листочки, подвійнозубчаті, зісподу залозисто-шорсткі... з яблучним запахом“. Цей вид Бессер порівнював з *R. rubiginosa* (= *R. eglanteria* L.), розрізняючи їх за запахом листочків та залозкуватістю квітконіжок (у *R. eglanteria*) і пухнастістю черешків листка (у *R. balsamica*). Згодом Бессер (1822, I. с., р. 19) подає додаткові дані про *R. balsamica*, розширяючи основний діагноз характеристикою куща (середньої височини), прилистків (пильчастих, по краю залозкувато-війкуватих), квітка (зібраних в окружкові суцвіття, рідше поодиноких), чашолистиків (по краю з залозкуватими пірчастими придатками), шийок (пухнастих) і т. п.

Подаються також вказівки на мінливість листочків цієї рослини, в зв'язку з чим Бессер виділяє три анонімних varіетети.

У цій же праці автор цілком несподівано (I. с., р. 61, 67) ототожнює *R. balsamica* з *R. Klukii*, ним же описаної в 1816 р. (Бессер, 1816).

Порівнюючи діагнози обох видів, легко прийти до висновку, що відрізняються вони головно за характером шийок зав'язків — голих у *R. Klukii*.

Але не ця, видимо, причина спонукала Бессера звести у синонімі *R. balsamica*. Відсутність автентичних зразків *R. floribunda* Stev., *R. agrestis* Sav i *R. glutinosa* Smith. et Sibth. (Бессер помилково приписує цей останній вид Шульцеві) спричинила Бессерові серйозні утруднення й примусила його взяти під сумнів, чи відрізняється взагалі *R. Klukii* від інших *Rubiginosae*, зокрема від *R. floribunda* Stev.

З другого боку, у Бессера не було чіткого уявлення і про саму *R. Klukii*; за його ж свідченням він не мав фактичного матеріалу

для її досконалого вивчення, а *R. balsamica* знав лише за даними Анджейовського.

Непевне і суперечливе уявлення самого Бессера (1822) спричинило в дальшому вільне розуміння й тлумачення *R. Klukii* багатьма пізнішими родологами.

Виходячи з нечіткого і лаконічного діагнозу, *R. Klukii* заразовували до більшості локальних флор середньої, південної й атлантичної Європи, а також до флори Криму й Кавказу, тобто відносили за межі її природного ареалу.

Внаслідок цього згаданий вид став конгломератом різноманітних елементарних форм, головно нестійких молодих гібридів: *R. eglanteria* × *R. corymbifera* (*R. canina*).

Еволюція ж поглядів привела новіших родологів, з ініціативи Ф. Крепена (1892), до помилкового розуміння *R. Klukii* як виду, спорідненого з *R. corymbifera* Borkh.

Російські дослідники Д. І. Літвінов та С. В. Юзепчук (1941) дотримувалися думки, що *R. Klukii* Bess. являє собою групу форм, які об'єднуються на основі лише однієї ознаки — подібного опущення листочків; за одну з таких форм вважалася, зокрема, *R. leucantha* M. B. (С. Юзепчук, 1941).

До того ж С. В. Юзепчук, як і Д. І. Літвінов, зближав *R. Klukii* (а також *R. leucantha*) з видами *Eucaninae*, інші ж російські родологи, як Е. Регель (1877) та І. Шмальгаузен (1895—1891) відносили її до видів підсекції *Rubiginosae*.

Відсутність надійних автентичних матеріалів, а в зв'язку з цим суперечливе розуміння *R. Klukii*, поставило перед нами завдання дослідити цей вид на півдні Тернопільської області, в районі м. Заліщик (*locus classicus*!).

Влітку 1947 і восени 1948 рр. ми мали нагоду неодноразово спостерігати в районі м. Заліщик кущі шипшин, які за будовою шипів, залозкуватих листочків, гіпантіїв тощо цілком відповідають описові Бессера. Ростуть ці шипшини на остепнених ділянках серед кущів терну, дикого миндалю, а іноді й ефедри (*Ephedra distachya* L.), на кам'янистих відслоненнях схилів лівого берега Дністра, а також по схилах р. Дупа коло с. Каспецівці.

Простеживши *R. Klukii* на великому фактичному матеріалі, ми мали можливість встановити, що в районі Заліщик і далі на північ, в Медоборах (Скалатський район, Тернопільська область), вид цей виявляє певну мінливість (вкриття залозками листочків, чашолистиків, інтенсивність аромату залозок); але найчастіше виявлена ця мінливість за характером шийок та головки приймочок: то цілком голих, то явно пухнастих аж до повстистих. На цю особливість, як ми вже згадували, звертав увагу й Бессер (1822), який вважав рослину з пухнастими шийками за *R. balsamica* (1818). Тільки відсутність автентичного матеріалу по видах *R. floribunda*, *R. sepium*, *R. glutinosa* etc. утруднила чітке розмежування *R. balsamica* й привела Бессера до думки

про необхідність з'єднати цей вид з *R. Klukii*, що добре відрізняється від близьких до нього *Rubiginosae* голими шийками і голівкою приймочок.

Отже, ототожнені Бессером *R. balsamica* і *R. Klukii* в дійсності помітно відрізняються характером шийок, що і є, як здавалося б, підставою для реабілітації *R. balsamica*. Лише відсутність достатніх матеріалів щодо географічного поширення *R. balsamica*, а також наявність переходових форм з опушеними шийками, принаймні в нижній частині, не дають підстав вважати *R. balsamica* як особливу географічну расу, а тому ми і розглядаємо її як форму, підпорядковану *R. Klukii*.

На основі порівняння морфології й географічного поширення ми приходимо до висновку, що *R. Klukii* найближче стойть до *R. elliptica* Tausch., явлюючись її південно-східною расою. Тому ми й розглядаємо обидва названі види у межах секції *Rubiginosae*, йдучи в цьому відношенні за Бессером (1822).

Ареологічно *R. Klukii* ще не вивчена, проте є всі підстави вважати, що типова форма цього виду на сході не переходить р. Дніпра. На лівому березі Дніпра пошиrena вікарна форма, видана О. Лоначевським під назвою *R. Klukii* var. *Antonovi* (Н. F. R. N. N. 2132, 2133, 2134), зібрана поблизу м. Лубни, Полтавської області. *R. Klukii*, на нашу думку, відсутня також у Криму і на Кавказі; західна ж межа її проходить приблизно по р. Сян.

Подаю діагноз. Кущ середньої величини, до 1,5 м заввишки з невеликими висхідними гілками, вкритими досить міцними, серповидно зігнутими, рідко майже прямими, шипами, розміщеними поодиноко, але нерідко на молодих гілках парами. Середні листки квітоносних гонів 6—7 см завдовжки; прилистки середньої величини 7—8 мм завдовжки, та 3—4 мм завширшки, з обох боків зірка волосисті з домішкою небагатьох дрібненьких залозок, по краю війчасто-залозисті; головний стрижень пухнастий від коротких волосків, рясно вкритий залозками з домішкою гачковидно зігнутих шипиків; листочків п'ять-сім, широколіптичні, нерідко майже круглясті, з притупленою верхівкою, 20—25 см довжиною та 15—20 см шириною, зверху зірка волосисті, рідше майже голі, знизу щільнозволосисті, принаймні по жилках, більш-менш рясно вкриті дрібними залозками, по краю залозисто-гостропильчасті. Квітки здебільшого по дві-три, досить великі, 5—5,5 см в діаметрі, яснорожеві, рідше блідорожеві, на довгих до 1,5—2 см довжини гладеньких або лише з поодинокими залозистими щетинками, квітконіжках. Гіпант досить великий, видовжено яйцевидний або кулястий, цілком голий і гладенький, при досягненні яскравочервоний. Чашолистики (зовнішні!) з добре розвиненими пірчастими додатками, по краю та знизу рясно залозисті, відхилені вниз, часто зберігаються при стиглих плодах. Головка приймочок на короткій

ніжці, стовпчики маточок у верхній частині майже голі. Цвіте V та VI.

Від близького виду *R. nitidula* відрізняється то майже прямыми шипами, то серповидними, а не гачковидно зігнутими; квітконіжками голими або вкритими лише поодинокими залозистими щетинками, а не рясно залозисто-щетинистими; стовпчиками маточок у верхній частині майже голими, а не рясно вкритими волосками.

3. *Rosa caryophyllaceae* Bess. Зразок дуже поліморфного виду, різної відокремленості в природі. В багатьох випадках переходові форми явно гіbridного характеру, особливо між *R. caryophyllaceae* × *R. eglanteria* та між *R. elliptica* × *R. caryophyllaceae*.

Розуміння *R. caryophyllaceae* як нашими вітчизняними, так і західноєвропейськими флористами-родологами надто суперечливе. Причину цього, крім згаданої вище, слід вбачати в надто лаконічному та нечіткому діагнозі Бессера (1811, 1. с., р. 18), який неодноразово доповнювався самим же автором (Бессер, 1816, 1822). Звіривши основний діагноз та доповнення до нього, нерідко суперечливі, легко прийти до висновку, що Бессер, описуючи цей вид, користувався недосить повним та неоднорідним матеріалом.

Неточні та непогоджені діагнози Бессера, а також відсутність певних автентичних гербарних зразків відкрили широку можливість для здогадок і фантазії багатьох родологів. Так Дезегліз (1876), базуючись на характері опушення листочків, які Бессер (1822) кваліфікує як „foliolis ellipticus subtus imcanis“, відносить *R. caryophyllaceae* у групу *Tomentosae*, забуваючи, що Бессер (1822, 1. с., р. 20), порівнюючи цей вид з *R. eglanteria* L. (підсекція *Rubiginosae*), мав сумнів щодо їх розмежування.

Ф. Крепен спеціально вивчає визначені Бессером рослини (як *R. caryophyllaceae*) в гербарії головного Ботанічного саду (нині гербарії Ботанічного інституту АН СРСР), а також у Берлінському музеї (in herb. Sieberi) й приходить до висновку (Крепен, 1892, р. 260), що Бессер невдало відрізняв цей вид, плутаючи його з варіететами *R. eglanteria* L.

Беручи за основу гербарні матеріали, на жаль неповні, Крепен поставив собі за мету уточнити об'єм і розуміння *R. caryophyllaceae* і в зв'язку з цим подав низку доповнень до бессерівського діагнозу.

Але Крепен не досягнув поставленої мети; його малопереконливі доповнення до основного діагнозу Бессера не внесли ясності.

Критичними ознаками в діагнозуванні *R. caryophyllaceae* звичайно є: характер квітових ніжок, чашолистиків, листка, зокрема характер опушення головного стриженька і, нарешті, озброєння гілок і квітоносних гонів.

Так, угорський родолог Деген Арпад (1925) та С. В. Юзепчук (1941) зазначають, що квіткові ніжки взагалі залозок не мають,

припускаючи проте наявність „дуже рідких залозок“, тоді як Келлер (1931) і Шафер (1935) характеризують квіткові ніжки як „стебельчато-залозкуваті або голі“. Суперечливо діагнозуються також і чашолистики: за одним автором „чашолистики слабо залозкуваті, після цвітіння відігнуті донизу“ (Шафер, І. с., р. 24), в той час, як інші автори вважають, що „чашолистики або цілком позбавлені залозок, або залозкуваті, відігнуті донизу або майже прямостоячі“ (Р. Келлер, 1931, р. 409).

С. В. Йозепчук (1941, р. 493) характеризує чашолистики так: „...після цвітіння назад відігнуті, довго зберігаються, по спинці залозкуваті”; проте далі, описуючи плід, він подає суперечливі доповнення: „...плоди часто увінчані прямими чи випнутими чашолистиками...”

Автентичні матеріали в гербаріях М. Біберштейна та В. Бессера (Ленінград, Київ), що ми їх дослідили (хоч далеко неповні та неоднорідні), гербарні матеріали, видані Брауном, які за його твердженням цілком відповідають екземплярам Бессера в Берлінському музеї і, нарешті, наші власні дослідження *R. caryophylacea* в природі, на широкій ділянці ареалу — в південно-східних та південнозахідних областях України, в районі м. Кременця (*locus classicus!*), — все це дало можливість не лише уточнити діагноз виду, але й зробити деякі висновки щодо географічного поширення *R. caryophyllacea*, а також споріднених компонентів варіететів цього виду з іншими *Rubiginosae*.

Вивчення *R. caryophyllacea* в природі, саме в районі м. Кременця (Хрестова гора), переконало нас, що в межах виду спостерігається виразна мінливість за багатьма ознаками, причому, наприклад, по формі гіпантіїв спостерігається мінливість на одному кущі, що свідчить, на наш погляд, про молодість виду.

Ми спробували визначити розміри змін деяких ознак супо статистичним шляхом.

Аналіз будови квіткових ніжок одного куща дав такі наслідки: 59 коротких, до 8 $мм$ завдовжки, цілком голих і гладеньких; 35 середньої величини, 8—10 $мм$ завдовжки, з поодинокими сидячими залозками; шість довгих, до 15 $мм$ завдовжки, вкритих стеблистими залозками, дуже рідко з домішкою щетинок.

Вивчаючи характер квіткових ніжок на багатьох інших кущах даного виду, можна встановити певну кореляцію між довжиною квіткової ніжки та мірою залозкуватості її.

Фенологічні спостереження, проведені на п'яти кущах *R. caryophyllacea*, що ростуть в околицях м. Львова, виявили, що чашолистики після цвітіння, у другій половині червня, похилені додолу, але пізніше, наприкінці серпня і у вересні, підводяться догори, а деякі з них, особливо чашолистики зовнішнього кола, займають вертикальне положення. На час дозрівання „плодів“ підіймання чашолистиків припиняється. Нечітко виявлене і залозкуватість; зовнішні чашолистики мають на спинці поодинокі залозки, але зрідка трапляються цілком гладенькі

й голі або вкриті лише небагатьма короткими волосками. Суміжний вид *R. eglanteria* характеризується, як відомо, більш-менш пухнастими чахолистиками і не має залозок на спинці.

Важливою діагностичною ознакою *R. caryophyllacea* є характер шипів. У типових випадках шипи бувають: 1) міцні, гачковидно зігнуті, розміщені на головних стебельцях (стовбурцях), причому гачковидні шипи на гілочках другого-третього порядків найчастіше розміщені парами; 2) шипи перехідного типу — прямі або слабо зігнуті, майже серповидні з широкою та більш-менш округлою основою; 3) дрібні шиловидні й щетиновидні шипики, які з часом зникають.

шипіки, які з часом зникають.

Слід звернути увагу на виключну варіабільність і численні переходи (*R. caryophyllacea* Bess. — *R. eglanteria* L. та *R. caryophyllacea* Bess. — *R. elliptica* Tausch.) саме на середньо-європейській ділянці ареалу, що пояснюється як молодістю виду, так і легкістю його гібридизації при контактах з іншими *Rubiginosae* і *Caninae*. Деякі з подібних переходових форм часто описувалися як нові види (*R. aspera* Bl., *R. gypsicola* Bl. et Wohl., *R. pseudocaryophyllacea* Bl., *R. vera* Bl. etc).

На східній ділянці ареалу, зокрема в районі середнього Дніпра і навіть на Прикарпатті, де виклинюються *R. elliptica* Tausch. та *R. eglanteria* L., вид *R. caryophyllacea* Bess. виступає відокремлено, очевидно через відсутність близьких партнерів для гібридизації. Ось встановлений діагноз.

Щільний чагарник до 2 м заввишки; гілки міцні, здебільшого висхідні, не звисаючі, вкриті темночервону корою та шипами. Шипи в основному трьох типів: 1) міцні гачковидно зігнуті із сплющеною основою, розташовані здебільшого парами, особливо на молодих гілочках; 2) більш-менш міцні і майже прямі або дещо похилі додолу з округлою основою, поодинокі; 3) дрібні гольчасті, або щетиновидні шипики, що виступають здебільшого на квіткових гонах. Листки середньої величини — 6—9 см довжиною, 5—7-листочкові; прилистки 8—11 мм завдовжки, з обох боків голі, лише знизу та по краю залозисті; головний стерженьок рясно залозистий, голий, лише при основі черешків інколи звідка вкритий небагатьма волосками; листочки 2,5—3 см довжиною та 1,5—2 см ширинкою, яйцювато-еліптичні або видовжене-еліптичні, нерідко з клинуватозвуженою, рідше з заокругленою основою, зверху голі, подекуди з поодинокими дуже дрібними сидячими залозками, зісподу сизозелені, у типових випадках голі (Волинь), але рясно залозисті, особливо на виразно виступаючих жилках; зубці двічі залозисто-зубчасті, рідше з домішкою складно-зубчастих. Квітки дрібні до 3 см в діаметрі, з більш-менш яскраво-рожевими пелюстками, по краю інколи війчасто-залозисті. Квітконіжки короткі, до 8 мм довжини, цілком голі, позбавлені будь-яких залозок (у перехідних форм до попереднього виду квітконіжки звичайно довші і дещо залозисто-щетинисті). Гіант яйцевидно-кулястий або еліптичний, при досягненні чер-

воний, гладенький; чашолистики виразно пірчасті, по спинці голі або з поодинокими залозками, після цвітіння обернені вниз, пізніше широко розставлені, здебільшого зберігаються до почевоніння гіпантіїв. Стовпчики маточок біло-повстисті, короткі, звичайно не утворюють колонки; приймочки зібрани в досить рихлу сидячу голівку. Цвіте VI—VII.

Від близького виду *R. eglanteria* L. відрізняється: різnotипністю шипів, особливо наявністю міцних, майже прямих, короткими квітконіжками (8—10 мм завдовжки) голими та гладенькими.

II. Види Біберштейна і Стевена

Вивчення вітчизняної флори шипшин слід датувати початком XIX ст., коли одночасно з виясненням видового складу шипшин у західних областях України (Бессер, 1811) велася енергійна робота по вивченю флори Криму, Кавказу (М. Біберштейн 1809, 1819; Стевен — в роботах Біберштейна 1819 і Шпренгеля 1825 та ін.).

З шипшин підсекції *Rubiginosae* М. Біберштейн (1808) у першому томі своєї флори подає всього три види: *R. rubiginosa* L. (= *R. eglanteria* L.), *R. pulverulenta* M. B. та *R. cuspidata* M. B. Але вже у третьому томі флори Криму—Кавказу, під впливом відомих публікацій Бессера, М. Біберштейн (1819) звертає особливу увагу на флору шипшин. У цитованій роботі М. Біберштейн подає для флори Криму—Кавказу вже сім видів, серед них і деякі бессерівські, зокрема *R. nitidula* і *R. Klukii*, а крім того низку нових видів, як *R. leucantha* M. B., *R. ferox* M. B., *R. iberica* Stev. i *floribunda* Stev. et Bess.

Слід відзначити, що після ретельнішого й критичного вивчення шипшин М. Біберштейн не називає для флори Криму—Кавказу жодного західноєвропейського виду з підсекції *Rubiginosae*.

Пізніші автори (Е. Регель [1878], Христ [1884] та інші), оцінюючи видовий склад шипшин Криму—Кавказу, головним чином по гербарних зразках (а не на основі оригінальних досліджень у природі!) приходять до протилежного висновку.

Згадані автори, як і найновіший родолог Буланже (1935), більшість видів М. Біберштейна (також Бессера, Стевена та ін.) зводять у синоніми старих західноєвропейських видів і, таким чином, ніби „європеїзують“ флору роз Кавказу.

Російські дослідники І. Ф. Шмальгаузен, О. О. Лоначевський намагалися реабілітувати види М. Біберштейна, Бессера й Стевена, принаймні в межах внутрішньовидових категорій. З цією метою більшість видів, як наприклад, *R. ferox*, *R. cuspidata*, *R. Klukii*, *R. caryophyllacea* та інші, подаються як особливі варіетети західноєвропейських видів; решта, як і раніше, залишалась у синонімах або дуже рідко поновлювалася в межах виду. Так І. Ф. Шмальгаузен (1896) з видів підсекції *Rubiginosae*, описа-

них Бессером, Біберштейном і Стевеном, подає лише один вид, а саме *R. iberica* Stev. (Шмальгаузен помилково приписує авторство цього виду М. Біберштейнові)¹.

Критично розглядаючи види М. Біберштейна і Стевена, ми спиняємося лише на тих видах, розуміння яких до цього часу явно суперечливе або вимагає істотних доповнень.

1. *Rosa pulverulenta* M. B. in Fe. Taur.—Caucas. t. I. (1808) p. 399. Дуже характерний вид, поширений тільки в субальпійському поясі Кавказу і Криму (хоч ми ще не маємо достатніх даних, щоб ототожнювати рослинність Криму й Кавказу).

Чітке в загальних рисах уявлення про те, що розумів М. Біберштейн під цим видом, можна скласти як з досить докладних діагнозів (М. Біберштейн, 1809, 1819)², так і з рисунку, хоч в деяких деталях і неточному (М. Біберштейн, 1810), до якого додано розгорнутий опис. М. Біберштейн, на жаль, не показав різниці між своїм видом та іншими *Rubiginosae*, що викликало заперечення цього виду більшістю пізніших родологів та фlorистів (наприклад, Сумнєв та Лів'є, 1900; Е. Регель, 1878 та ін.) і ототожнення кавказької *R. pulverulenta* з *R. glutinosa*, описаної з о. Кріт. Велику плутанину в розумінні біберштейнівського виду вносить і Ліндней (1820), який у своїй монографії під назвою *R. pulverulenta* M. B. подав опис зовсім іншої рослини, зібраної Стевеном у Криму (а пізніше описав під назвою *R. pulverulenta* Lindl.).

У критичній флорі СРСР С. В. Юзепчук (1941) цілком слушно зазначає, що ця рослина (тобто кавказька *R. pulverulenta* M. B.) різиться від справжньої *R. glutinosa*; на жаль, він не зробив належних висновків тим більше, що більшість кавказьких ботаніків (А. А. Гросгейм, 1933; А. А. Колаковський, 1938; Д. І. Сосновський, 1943) подають для Кавказа *R. pulverulenta*, щоправда без докладного діагнозу.

А. А. Гросгейм (1932) та Д. І. Сосновський (1943) у короткому діагнозі помилково зазначають, що листки складаються з листочків по три-п'ять пар. Автентичні екземпляри, а також рисунок *R. pulverulenta* (М. Біберштейн, 1910) характеризуються цілком іншим типом листка, який складається з п'яти, рідше семи листочків (тобто дві-три пари).

Подібні неточності характерні і для докладнішого діагнозу А. А. Колаковського (1939), який зазначає, що *R. pulverulenta* являє собою „...великий чагарник до 2 м висоти“.

¹ Аналіз видів Біберштейна та Стевена автор подає здебільшого на основі вивчення гербарних матеріалів.

² Описуючи, наприклад, характер гіпантіїв та квіткових ніжок, М. Біберштейн (1808) зазначає: „зав'язки овальні, квіткові ніжки щетинисті“, що в певній мірі відповідає автентичному екземплярові, зібраному в районі Кисловодська. Ця важлива ознака, очевидно через недогляд, випала на рисунку (М. Біберштейн, 1810, табл. 62).

На основі докладно вивчених автентичних зразків, зібраних в околицях Кисловодська (на етикетці зазначено: „*Circa acidulam Narzana*“), які зберігаються в гербарії Ботанічного інституту (Ленінград), а також на основі особистих досліджень як у кавказьких гербаріях (Тбілісі, Баку), так і в природі і, нарешті, на основі звірення всіх матеріалів з *R. glutinosa*, ми прийшли до висновку, що *R. pulverulenta* є самостійним видом, відокремленим від суміжної *R. glutinosa* як морфологічно, так і ареологічно.

Дрібний, слаборозгалужений кущик, в середньому 25—50 см заввишки, з добре розвиненими кореневищними гонами. Гілки міцні, прямостоячі або висхідні, вкриті неоднаковими шипами: крупними, більш-менш серповидно зігнутими з короткою основою; дрібними гольчастими та щетиновидними шипиками, які рясно вкривають стебла, особливо молоді квіткові гони. Середні листочки квіткових гонів 4—5 см довжини; прилистки 12—15 мм завдовжки та 4—5 мм завширшки з коротко загостреними вушками, з обох боків і по краю засіяні пахучими залозками; головний стриженьок, як і прилистки, голий, рідше дещо пухнастий, рясно засіяний залозками з домішкою поодиноких шипиків. Листочки кількістю від п'яти до семи широко-еліптичні, рідше еліптичні або округлі, середньої величини 15—20 мм довжини і 12—15 мм ширини, знизу майже цілком голі, рідше з поодинокими волосками, рясно вкриті дрібними не пахучими залозками; зверху завжды голі, але рясно засіяні дрібними залозками; по краю двічі залозисто-зубчасті. Квітки поодинокі, рідше по дві-три, дрібні до 3,5—4 см у діаметрі. Квітконіжки дуже короткі — 5—8 мм завдовжки, вкриті короткими волосками з домішкою (не завжди!) поодиноких залозок. Чашолистики короткі, не перебільшують 12—15 мм завдовжки, на спинці вкриті короткими волосками з домішкою небагатьох сидячих залозок; зверху чашолистики голі та гладенькі, мають добре розвинені пірчасті додатки; нерідко два-три таких додатки виростають лише на зовнішніх чашолистиках; після цвітіння вони завжды повернені догори і залишаються в такому стані до повного почервоніння гіпантії; пелюстки темнорожеві; стовпчики утворюють невелику але щільну майже сидячу вовнисто-волосисту головку. Гіпантії дрібні — 10—15 мм завдовжки, переважно овальні, при достиганні темнорожеві, нерідко вкриті, особливо при основі, небагатьма стеблистими залозками. Цвіте (VI) — VII. Росте на відкритих кам'янистих схилах у субальпійській смузі. Описаний з Кавказу (Нарзан); тип — у Ленінграді.

Від близького виду *R. glutinosa* відрізняється: дуже короткою, пухнастою квітконіжкою; формою листочків — здебільшого широко-овальною, а також географічно та екологічно.

2. *Rosa cuspidata* M. B. Згідно з гербарними матеріалами, зібраними в Кізлярі (зберігаються в Ленінграді), *R. cuspidata* встановлена М. Біберштейном як вид ще в 1801 р.

Неточний діагноз, опублікований лише в 1808 р., спричинив до того, що цей прекрасний, дуже поширеній у флорі Кавказу вид не брався до уваги більшістю пізніших родологів і флористів. Наприклад, М. Біберштейн подає дуже поверховий опис листочків, причому помилково зазначає: „*Folia... argutaæ duplicito — serrata supra glabriuscula subtus pilis exasperata*“.

Слід думати, що саме ця вказівка явила підставою для пізніших дослідників віднести цей вид до підсекції *Vestitae* і ототожнювати його з *R. tomentosa* S m. (Крепен, Юзепчук та ін.).

У дійсності ж, як про це свідчить автентичний зразок, що зберігається в гербарії М. Біберштейна (в Ленінграді) та інші особисті спостереження в природі, *R. cuspidata* характеризується листочками (знизу!) не „шершавими від дрібних волосків“, а від дрібних, але численних залозок. Природно, що за характером залозкуватості листочків цей вид, без сумніву, слід віднести до підсекції *Rubiginosae*. Між тим, Крепен (1882), оцінюючи проглянуті ним автентичні зразки у гербаріях Біберштейна і Вільденова, охоче приєднується до думки Вальрота, який визначив зразок цього виду під № 297 у гербарії Берлінського музею як *R. villosae* var. *glabrata*.

Розглядаючи автентичні матеріали, Крепен, як і Вальрот, не звернули уваги на те, що почевонілі гіпантії цілком позбавлені чашолистиків (!), інакше вони не віднесли б цю рослину до групи *villosae*, яка, між іншим, характеризується чашолистиками, після цвітіння оберненими догори, що зберігаються і при зрілих плодах.

На основі вивченого автентичного матеріалу в гербарії М. Біберштейна: „*R. cuspidata* M. B. Ex. *Kislariensis* a 1801“, а також гербарних матеріалів, що зберігаються у Грузинському національному музеї (Тбілісі), в Інституті ботаніки Азербайджанської АН і наших фактичних матеріалів, знайдених у Кубинському районі (Азербайджанської РСР), ми зробили висновок, що *R. cuspidata* M. B. слід поновити в категорію виду. Подаю діагноз цього виду.

Рідкий кущ середньої величини, до 80—90 (100) см заввишки. Шипи міцні, розташовані поодиноко, при основі сильно сплющені, гачковидно зігнуті, білуваті (блідосолом'яні), без домішки гольчастих шипиків та щетинок, в тому числі і на квіткових гілочках. Середні листки квіткових гонів 7—7,5 см завдовжки; головний стриженьок щільно вкритий короткими волосками з домішкою поодиноких стебельчастих залозок та гачковидно зігнутих шипиків; прилистки дрібні, 10—12 мм довжиною та 4—5 мм шириною, зверху загострені, у типових випадках з обох боків коротко волосисті, лише зісподу та по краю засіяні дрібними залозками; листочків «сім (рідше п'ять або дев'ять), від вузько-еліптичних до широко-ланцетних із заокругленою основою, 18—20 мм завдовжки та 8—10 мм завширшки, зверху цілком голі та гла-

денькі, знизу рясно засіяні дрібними, слабо пахучими залозками з домішкою волосків, особливо рясних на жилках, з краю двічі пильчасті — увінчані залозками. Квітки у щитковидних суцвіттях по три-п'ять; квітконіжки міцні, довгі — до 20 мм завдовжки, щільно вкриті стебельстими залозками з домішкою поодиноких щетинок; чашолистики короткі 10—14 см завдовжки, з невеликою кількістю пірчастих додатків, зверху гладенькі, лише зісподу та по краю засіяні поодинокими залозками, після цвітіння відхилені додолу, відпадають перед дозріванням (почервонінням) гіпант; пелюстки блідорожеві, з часом майже білі, за розміром дорівнюють чашолистикам; диск конусовидний, стовпчики пухнасті, особливо у нижній частині, голівка приймочок лише трохи пухнаста, часто цілком гола. Гіпантії голі та гладенькі, при дозріванні темносині з тоненькою стінкою, 12—15 мм завдовжки. Цвіте VI—VII.

Росте на щебенисто-кам'янистих схилах гір, у чагарниках.

Цей тип описаний з Кавказу, знаходиться у Ленінграді.

Від близького виду *R. iberica* відрізняється: низеньким кущем 80—90 см заввишки; квітками у щитковидних суцвіттях по три-п'ять, рідше по дві-три; головним стриженьком листка, рясно вкритим короткими волосками.

3. *Rosa floribunda* Stev. Еволюцію поглядів на *R. floribunda* можна цілком порівняти з тією ж самою щодо багатьох інших видів, описаних із тієї ж підсекції.

Стевен був першим, хто звернув увагу на цю рослину і дав вірну оцінку гербарним зразкам, зібраним в Криму біля Бахчисара. Розіслані в численні гербарії, зокрема в гербарії Біберштейна, Бессера і Вільденова, вони дають чітке уявлення про цей своєрідний вид.

Складаючи діагноз, Стевен (*in manuscr.*), на жаль, не зазначив поширення *R. floribunda*, а також не вказав на її зв'язки з іншими видами *Rubiginosae*.

Короткий, дуже загальний діагноз, вперше опублікований Бессером (1811), давав найширше розуміння *R. floribunda*. Проте навіть сам Бессер (1822), видатний знавець роз першої половини минулого століття, базуючись на одному кущі шипшини, яку він бачив на початку цвітіння, помилково припускає, що *R. floribunda* зустрічається на Поділлі між Торшевим і Ковелем.

М. Біберштейн (1819) зазначає, що вона характерна для флори Криму—Кавказу, розглядає її як близький вид до *R. pulverulenta*. В подальшому цей вид у більшості випадків замовчується (Сумнє є й Лів'є; 1900; Лоначевський, 1912) і потрапляє у синоніми західноєвропейського виду *R. micrantha* Smith. (Шмальгаузен, 1895; Гросгейм, 1934; Юзепчук, 1941), який, здається, на Кавказі взагалі не зустрічається.

Досліджуючи автентичний зразок *R. floribunda*, що зберігається у гербарії М. Біберштейна (Ленінград), легко прийти

до висновку, що вид цей чітко відрізняється від *R. micrantha* Smith., але дуже близький до бессерівської *R. Klukii* як загальним габітусом, так і характером шийок і головки приймочок. До такого ж висновку прийшли і ми при критичній обробці кавказьких гербаріїв. Але оскільки на Кавказі (принаймні на Закавказзі) роза Клука не зустрічається, то кавказькі ботаніки (Д. І. Сосновський і П. Д. Ярошенко *in herb.*) часто вважають дуже поширену *R. floribunda* Stev. за *R. Klukii* Beiss.

Порівнюючи кримські (Бахчисарай) зразки *R. floribunda* Stev. з кавказькими, зібраними Козловським в 1928 р. біля озера Сочавського, де пізніше, в 1947 р., ми екскурсували, впадає в очі деяка різниця у характері будови чашолистиків. Кримські рослини характеризуються листочками трохи пухнастими зверху, цілком голими чашолистиками, тоді як кавказькі мають листочки зверху голі, рідше майже голі, але добре опушенні чашолистики, особливо зверху. Внаслідок цього ми вважаємо за можливе розглядати кавказькі рослини за особливу форму *R. floribunda*, яку ми назвали на честь В. Козловського, що перший зібрав цю цікаву форму.

Таким чином, на основі проглянутого автентичного зразка *R. floribunda*, що зберігається у гербарії М. Біберштейна, а також на основі докладного вивчення кавказьких рослин, зібраних у гербаріях під назвою *R. Klukii*, але цілком відповідних до автентичних зразків *R. floribunda*, ми прийшли до висновку про потребу поновлення стевенівського виду *R. floribunda*.

Кущ середньої величини, 120—150 см заввишки. Шипи однотипні, міцні, при основі широкі, дещо сплющені, часом прямі, а іноді серповидно зігнуті; середні листки квіткових гонів 5,5—7 см завдовжки, у всіх частинах більш-менш пухнасті; головний стриженьок щільно вкритий м'якими волосками, нерідко майже волохатий з домішкою залозок та гачковидно зігнутих шипиків; прилистки 8—12 мм завдовжки та 5—6 мм завширшки з короткими, але тонко загостреними вушками, зверху звичайно голі та гладенькі, знизу і по краю засіяні залозками з домішкою численних волосків; листочки (кількістю від п'яти до семи) від еліптичних до обернено-яйцевидних, зверху трохи опушенні (Крим) або вкриті поодинокими волосками (Кавказ), знизу щільно вкриті дрібними, слабопахучими залозками з домішкою рясних м'яких волосків; по краю явно залозистопильчасті. Квітки поодинокі, рідше в малоквіткових суцвіттях по дві-три; квітконіжки до 20 мм довжиною, перевищують гіпантії, вкриті рідкими щетинками з домішкою стебельчастих залозок; чашолистики після цвітіння похилені додолу; пізніше дещо відхилені у боки, рано відпадають, крупні — 15—18 мм довжиною, з добре розвиненими пірчастими додатками, голі (Крим) або пухнасті, особливо зверху (Кавказ), знизу і по краю зірдка вкриті стебельчастими залозками; пелюстки блідорожеві, коротші за чашолистики. Стовпчики і голівки приймочок голі, рідше вкриті пооди-

нокими білововнистими волосками. Гіпантії від кулястих до яйцевидних, як і квітконіжки зрідка вкриті щетинистими залозками, принаймні при основі. Цвіте VI—VII.

Росте на відкритих схилах у нижній частині гір та в передгір'ї.

Описано з Криму; тип рослини у Ленінграді.

Від близького виду *R. Koslowskii* відрізняється: квітконіжками великими до 20 см завдовжки, вкритими стебельчастими залозками, а не короткими, товстими, цілком голими та гладенькими; гіпантіями кулястими або яйцевидними при дозріванні темно-червоними, а не видовжено-ovalальними, при достиранні темносиніми та іншими ознаками.

4. *Rosa leucantha* M. B. [=*R. marschalliana* (M. B.) D. S.]. Вид цей був описаний з Грузії: альпійська зона в районі Кайшаура. Автор М. Біберштейн (1819) діагнозує цей вид так: „роза з чашою (гіпантієм) ovalальною, при основі, як і квітконіжка, щетинистою; стеблові шили викривлені; черешки залозкуваті. Листочки (крупніші) гостро подвійно пильчато-зубчасті, квітки в окружках“.

Ця рослина, очевидно, була відома М. Біберштейнові по культурних зразках, вирощених у Харківському ботанічному саду з плодів, зібраних в альпійському поясі в Грузії (Кайшаур).

Неповний діагноз та загальна подібність згаданого виду з іншими кавказькими представниками *Rubiginosa* спричинилися до замовчування *R. leucantha* пізнішими дослідниками кавказьких роз (Сумнє і Лів'є, 1900; Лоначевський, 1912) або ототожнення його з раніше описаними видами (Регель, 1878).

Новіші флористи, зокрема А. А. Гросгейм (1933), розглядають *R. leucantha* М. В. як варієтет, і лише С. В. Юзепчук (1941) та Д. І. Сосновський (1943) поновлюють *R. leucantha* в рангові окремого ендемічного виду. Однак оскільки видову назву „*leucantha*“ вживали ще до М. Біберштейна (Бастард, 1809, 1811; Редер, 1817—1824), Д. І. Сосновський (1943) цілком змінює її, називає цей вид на честь М. Біберштейна — *R. marschalliana*. На жаль, Д. І. Сосновський досі ще не опублікував діагноза переіменованого ним виду.

На підставі дослідження *R. marschalliana* D. S. (=*R. leucantha* M. B.) у гербаріях (Ленінград, Тбілісі, Баку), а також на основі наших спостережень у природі, зокрема у Кубинському районі, Азербайджанської РСР, подаємо видовий діагноз.

Рідкий кущ середньої величини (90—120 см заввишки). Шили поодинокі, рідше по два, міцні, серповидно зігнуті або майже прямі, часом відігнуті вниз. Середні листки квіткових гонів 6—6,5 см завдовжки, більш-менш опушенні; головний стриженьок щільно вкритий короткими волосками з домішкою залозок; прилистки сильно розвинені, особливо на квіткових гонах, до 20 мм довжиною та 8—10 мм ширину, вгорі розширені з коротко-загостреними вушками, зверху голі, знизу вкриті дрібними сидя-

чими залозками з домішкою коротких волосків; листочки (сім—дев'ять) обернено-яйцевидні до вузькоеліптичних, переважно 20—25 мм довжиною та 10—15 мм ширину, зверху голі й гладенькі або засіяні поодинокими залозками, знизу щільно вкриті дуже дрібними сидячими залозками з домішкою коротких волосків, принаймні по виступаючих жилках, по краю глибоко двічі пильчасті. Квітки в малоквіткових суцвіттях, рідше по дві-три або поодинокі; квітконіжки короткі, не перебільшують довжини гіпантію, рясно вкриті стебельчастими залозками, рідше з домішкою волосків; чахолистики 12—15 мм завдовжки з кожного боку, мають два-три пірчасті додатки, з обох боків щільно вкриті волосками, нерідко майже біlopovstistі, лише по краю з домішкою поодиноких залозок, після цвітіння розпросторені в боки або спрямовані вгору; пелюстки білі (в бутонах блідорожеві), звичайно перевищують чахолистики, 15—18 мм завдовжки; стовпчики маточок вкриті розсіяними волосками, принаймні в нижній частині; головки приймочок утворюють щільну голівку на коротенькій ніжці. Гіпантії широко-ovalальні, голі і лише при основі вкриті поодинокими залозками. Цвіте (VI—VII). Росте серед чагарників у субальпійській смузі.

Описано з Кавказу; тип рослини у Ленінграді.

Від близького виду *R. pulverulenta* відрізняється: характером арматури, наявністю серповидно зігнутих, майже прямих та дещо відхиленіших вниз шипів, при відсутності дрібних щетиновидних шипиків, особливо рясних на квіткових гонах, листочками (сім—дев'ять) від обернено-яйцевидних до вузькоеліптичних, квітконіжками голими, але більш-менш рясно вкритими стебельчастими залозками, а не короткопухнастими з домішкою поодиноких залозистих щетинок.

ЛІТЕРАТУРА

Бессер В., Каталог рослин Ботанічного саду Волинської гімназії в Кременці, 1811.

Бессер В., Додатки IV до каталогу рослин Кременецького Ботанічного саду, 1815.

Бессер В., Каталог рослин Ботанічного саду Волинської гімназії в Кременці, 1816.

Бессер В., Облік рослин Волині, Поділля, Київщини і т. д., Вільно, 1822.

Біберштейн М., Флора Криму—Кавказу, т. I, 1808 та т. III, 1819.

Гросгейм А., Флора Кавказа, т. V, 1933.

Колаковський А., Флора Абхазії, т. II, 1939.

Лоначевский А., Таблицы для определения шиповников Европейской России. В Рус. Бот. журнале № 3, 1910.

Регель Е., Опыт монографии рода *Rosa* в Трудах Ленингр. Бот. сада, т. V, вып. 11, 1878.

Сосновский Д., Таблица для определения кавказских шиповников, Известия Азербайджанского филиала АН СССР № 3, 1943.

Шмальгаузен И., Шиповники окрестностей Киева, 1891.

Шмальгаузен И., Флора Средней и Южной России, т. I, 1895.

Юзепчук С., Флора СССР, т. 10, 1941.

- Boulenger G., Classification des Roses de l'Ancien Monde in Bull. du Jardin Bot. de l'etat, Bruxelles, vol. XV (Fasc. 1), 1938.
- Christ H., Allgemeine Ergebnisse aus der systematischen Arbeit am Genus Rosa in B. C., XVIII, 1884.
- Crépin F., Tableau analytique des Roses européennes, in Bull. S. B. Belg., XXXI, 2, 1892.
- Crépin F., Revision des Roses de Besser et de M. Bieberstein, XVIII, 1879.
- De Candolle A., Prodromus systematis naturalis, 1825.
- De Candolle A., Musée helvétique d'histoires naturelle, in Séringue 1818.
- Degen Arpad, In Flora Hungarica dr. Javorka Sandor, Budapest, 1925.
- Deseglise A., Catalogue raisonné on enumeration méthodique des Species du genre Rosier, in Bull. S. B. Belg., XV, 1876.
- Deseglise A., Observation on the defert. méthodes proposed for the classification of the Species of the genus Rosa in the Naturalist, N. 20, 1865.
- Dupont A., Gymnasium Rosarum in Thory Rosa Candolleana, 1813.
- Keller R., Synopsis Rosarum Spontanearum Europae Mediae, 1931.
- Szafer W., Flora Polska, t. V, 1935.

К КРИТИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ ВИДОВ ПОДСЕКЦИИ RUBIGINOSAE (РОД ROSA)

В. Г. Хржановский

Резюме

Настоящая работа является одним из разделов цикла работ по критическому анализу рода *Rosa*.

На основании критического анализа одной из наиболее полиморфных и наиболее критических секций рода, именно подсекции *Rubiginosae*, автор приходит к заключению:

1) западноевропейские родологи допускали крупную методологическую ошибку, механически подгоняя флору шиповников Восточной Европы и Азии под „стандарты“ ранее установленных западноевропейских видов;

2) на основании анализа аутентического материала, по ряду видов, описанных исследователями нашей отечественной флоры еще в начале текущего столетия, но непризнаваемых западноевропейскими родологами, оказалось, что большинство из этих видов являются четко обоснованными как морфологически, так и ареологически и представляют собою вполне самостоятельные виды в узком и конкретном смысле;

3) в результате сверки типов видов В. Бессера и М. Биберштейна, хранящихся в гербариях СССР, а также на основании изучения этих видов в природе (*locus classicus*), восстановлены такие виды: *Rosa nitidula* Bess., *Rosa pulverulenta* M. B., *Rosa cuspidata* M. B., *Rosa floribunda* Stev;

4) уточнены диагнозы и географика по видам: *Rosa Klukii* Bess., *Rosa caryophyllacea* Bess., *Rosa marschalliana* D. Sosn. (= *Rosa leucantha* M. B.).

БОТАНИКА

ПРО НОВЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ОСОКИ НАСКЕЛЬНОЇ В КАРПАТАХ

К. А. Малиновський, В. М. Мельничук

Осока наскельна (*Carex rupicola* A. N.) — аркто-альпійський вид, що вперше був знайдений в 1929 р. Павловським у східних Карпатах у пасмі Чорногори (гора Смотрець) на висоті 1850 м над рівнем моря.

До знаходження осоки наскельної в пасмі Чорногори, в Карпатах, вона була відома в Татрах, в деяких місцях у південному та східному Семигороді.

Ареал осоки наскельної розірваний (що свідчить про давність цього виду) і має мозаїчний характер. Основними його елементами є: 1. піренейський, 2. альпійський, де *C. rupicola* зустрічається у нівальному поясі на висоті 3100 м над рівнем моря, 3. татранський, 4. східнокарпатський (чорногірський), 5. семигородський, 6. західно- та центральнокавказький, 7. алтайський, 8. забайкальський, 9. південно-східноманчурський, 10. північноамериканський (Скелясті гори — на південь до штату Колорадо), 11. шотландський, 12. ісландський, 13. гренландський, 14. фенноскандський, 15. пояс арктичний та бореально-субарктичний (в Європі до Швеції і Південної Норвегії).

Осока наскельна належить до секції *Petraea* O. F. Lang американо-східноазіатського або ангарського походження. До цієї секції за Қюкенталем належать ще три види: *C. filicifolia*, *C. argunensis* та *C. obtusata*, які найбільше поширені у субарктичній зоні та в Скелястих горах Північної Америки. З них *C. argunensis* ендемічний вид субарктичної зони Сибіру.

Кульчицький заразовує осоку наскельну до видів, які можуть бути визнані в Європі як третинні; на нашу думку, це не досить обґрунтоване твердження, бо залишається нез'ясованою її відсутність на Балканах.

За Павловським осока наскельна прибула з півночі до Західної Європи в делювії, звідки мандривала на схід вздовж гірських пасм Альп і Карпат. Це пояснюється знаходженням її в Судетській області при рівночасній відсутності у Велетенських горах, дуже віддалених від припущеного шляху мандрівки.

ЗМІСТ

Передмова	5
Ботаніка	
Г. В. Козій, Модрина польська у східних Карпатах	7
В. Г. Хржановський, До критичного аналізу видів підсекції <i>Rubiginosae</i> (рід <i>Rosa</i>)	17
К. А. Малиновський, В. М. Мельничук, Про нове місцеве зна- ходження осоки наскельної в східних Карпатах	37
А. С. Лазаренко, Мохова рослинність вогких гранітних скель р. Тясмина	40
М. П. Слободян, Матеріали до брюофлори Мармароських Карпат . .	50
М. П. Слободян, До брюогеографії західного Поділля, Опілля і Покуття	66
В. М. Мельничук, Матеріали до визначення pH у листяних мохів . .	91
Р. А. Бейліс-Вирова, Про деякі схожі риси в розвитку зародків пшениці й жита	114
Зоологія	
В. О. Захваткін, Паразити риб водойм Закарпатської області	119
В. О. Захваткін, О. П. Кулаківська, Паразити риб верхів'я Дністра	150
О. П. Кулаківська, До паразитофауни форелі і харіуса деяких річок Закарпаття	156
В. І. Здун, Fauna личинкових стадій трематод в молюсках Закарпаття . .	167
К. А. Татаринов, Про нові місця знаходження темної полівки і полівки- економки на Україні	190
К. А. Татаринов, Знахідка довгувох нічниці на Львівщині	198
Ф. І. Страутман, До харчування птахів на виноградниках Закарпат- ської області	202